

8. Кулешов С.Г. Документознавство: Історія. Теоретичні основи / С.Г. Кулешов; Укр. держ. НДІ архів. справи та документознавства; Держ. акад. керівних кадрів культури і мистецтв. – К., 2000. – 164 с.

9. Швецова-Водка Г.М. Документознавство: словник-довідник термінів і понять : навч. посіб. / Г.М. Швецова-Водка. – 2-е вид., стер. – К. : Знання, 2012. – 319 с.

10. Звіт з І техніко-економічної практики [Електронний ресурс] : за матеріалами «Гіпермаркет «Епіцентр К». – Електрон. дані. – Режим доступу: <http://www.br.com.ua/inshe/Other/104610-5.html>. – Назва з екрана.

11. Загородній А.Г. Торгівля, маркетинг, реклама : термінологічний словник / А.Г. Загородній, Г.Л. Вознюк, І.М. Комарницький. – Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2011. – 312 с.

УДК 930.1:7.045(477)

В.В. Карпов

ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙСЬКОВОЇ СИМВОЛІКИ

Стаття присвячена історіографії дослідження наукової проблеми становлення та подальшого розвитку української військової символіки. У статті розглядаються ступінь розроблення в українській військово-історичній науці проблематики військової символіки у контексті історичного розвитку державної символіки та джерельна база наукової проблеми. Подана характеристика історіографії та джерельної бази теми наукового дослідження. Стверджується, що наявні архівні документи, музейні збірки та артефакти, історичні та сучасні публікації й монографії загалом дають змогу відтворити процес становлення та розвитку військової символіки України.

Ключові слова: військова символіка, геральдика, фалеристика, вексилологія, уніформістика.

V.V. Karpov

HISTORIOGRAPHY OF THE PROBLEM UKRAINIAN MILITARY SYMBOLISM

The article is devoted to the study of scientific historiography problems of formation and further development of Ukrainian military symbols. This article discusses the degree of development of the Ukrainian military- historical science issues in the context of military symbolism of the historical development of state symbols and source base of scientific problems. Describes the historiography and source base topics of scientific research. It is alleged that the available archival records, museum collections and artifacts, historical and contemporary publications and monographs in general allow to reproduce the process of establishing and developing military symbols Ukraine.

Keywords: military symbols, heraldry, faleristics, veksylolohiya, uniformistyka.

Актуальність історіографічного дослідження проблеми української військової символіки продиктована передусім тим, що фундаментальні роботи з комплексного вивчення символіки загалом і військової зокрема майже відсутні. Ступінь розроблення теми та джерельна база дослідження засвідчили недостатність і фрагментарність вивчення проблеми становлення та розвитку військової символіки України в друкованих виданнях, а також у джерельному забезпеченні.

Загалом історіографію проблеми утворення системи військової символіки сучасної Ук-

раїнської держави об'єктивно можливо розділити на два основні періоди – до та після 1991 р., року проголошення незалежності України. Перший період характеризується публікаціями з питань української військової символіки в основній своїй масі у зарубіжних джерелах. Другий період характеризується бурхливим сплеском інтересу до символіки та публікацій досліджень науковців саме в Україні.

У період між Першою та Другою світовими війнами на теренах України не ведуться дослідження з цієї тематики. І тільки в емігрантських колах учасниками збройної бороть-

би періоду Визвольних змагань 1918-1920 рр. робляться спроби зафіксувати проведену в Армії Української Народної Республіки роботу щодо запровадження символіки, а також дослідити історичні витоки державної символіки. У середовищі українських емігрантів, їхніх виданнях періодично порушуються проблеми української символіки [30]. І хоча опубліковані матеріали мають здебільшого описовий характер, все ж вони відіграли значну роль в утвердженні понять державної та військової символіки і показують рівень досліджень української символіки на певний історичний період. Автори розглядають питання української геральдики [78], фалеристики [16], вексилології [3], сфрагістики [73, 18], уніформістики [88]. Аналізуючи статті, можна дійти висновку, що до дискусії залучалися фахівці з різних галузей. Тематика статей свідчить про розгляд проблем символіки в широкому історичному розрізі. У цілому це сприяло розкриттю історичних умов виникнення та становлення сучасної військової символіки.

У час, коли в емігрантській літературі друкувалися матеріали з української символіки, на теренах України такі публікації радянською владою не допускалися. Можливо віднайти рідкі публікації про символіку радянської України, яка не відображала глибинного розуміння символіки українського народу, а мала партійно-політичний характер.

Як свідчать дослідження, військова символіка від княжої доби до здобуття Україною незалежності 1991 р. стала підґрунтям, історичною передумовою виникнення української військової символіки новітньої доби, що засвідчило тяглість вірності традиціям свого народу, його християнським цінностям.

Другий період історіографії проблеми української військової символіки розпочинається зі здобуттям Україною незалежності. Науковці та дослідники проблем української символіки, що проживають в еміграції, переносять свої наукові здобутки на шпальти друкованих видань, які виходять в Україні. У свою чергу українські науковці, що не мали змоги друкуватися, отримали можливість опублікувати свої дослідження як за кордоном, так і в Україні. Більшість публікацій цього періоду мають переважно науково-популярний харак-

тер. Із часом публікації набувають характеру науковості, збільшується кількість самих дослідників.

Аналіз історіографії свідчить про те, що основний масив матеріалів, присвячених становленню та розвитку військової символіки України, опубліковано після отримання нею незалежності. В публікаціях розглядаються концепції щодо створення системи військової символіки в Збройних силах України та інших військових формуваннях держави, висвітлюється процес розробки, обговорення, затвердження проектів, вміщуються описи, малюнки символів, у т. ч. прапорів, штандартів, емблем, заохочувальних відзнак, кваліфікаційних знаків, нарукавних і нагрудних знаків, знаків класної кваліфікації, обговорюється становлення системи української термінології [40, 6].

У цей період варто відмітити появу робіт О. Руденка [63], М. Слободянюка [71], М. Чмира [86], О. Муравйова [53], О. Кохана [36], І. Колесника [33], К. Гломозди [15], В. Карпова [29], Д. Табачника [12], В. Вороніна, що розвивають загальну теорію військової символіки, її термінологію. У цьому контексті особливо слід відзначити появу підручників за тематикою спеціальних історичних дисциплін.

Із відродженням української державності дослідники приділили багато уваги питанню історичних традицій символіки. Щодо головного символу держави – тризуба та його значення – на шпальтах газет і журналів в Україні точилися гострополемічні дискусії. З наукової точки зору важливою є публікація О. Пастернака, в якій він намагається подати своє оригінальне трактування походження тризуба та його змісту. Він висловлює думку, що значення тризуба в українського населення потрійне: символ державної влади, герб державний, знак національний і знак релігійний [61, 5]. Однак його аргументи, на думку вченого Б. Якимовича, слід розглядати лише як одну з версій, що розтлумачує походження та значення тризуба. Хоча й він сам дотримується думки, що впродовж віків у тризубі органічно поєднувалися язичеські й християнські символи і він є не тільки ознакою князівської адміністрації, а почав нести в собі державне, національне, релігійне навантаження [90, 5].

Доктор В. Трембiцький висловлює iдею повернення хреста до Тризуба наверху середнього зуба, «як це було на тризубi в монетi князя Володимира Великого» [78, 27].

Грунтовне дослідження проблеми тризуба, iсторiї його вивчення та значення провели вчені О. Белов та Г. Шаповалов з Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України [2]. Ними ретельно проаналізовано iсторію дослідження тризуба з початку ХІХ ст. до початку ХХІ ст. та доведено походження малого Державного герба України від поєднання двох прадавніх язических та християнських символів – хреста та якоря.

У цьому контексті iсторичних традицій розглядається питання обрання символів для українського війська. Пошук iсторичного підґрунтя призвів до появи низки різноманітних публікацій. До уваги дослідників потрапляють проблеми символіки українського козацького війська [74], Армії Української Народної Республіки [56], військ Гетьмана Павла Скоропадського [84], Галицької гвардії [18] та Української Галицької Армії [83], Українських Січових Стрільців [47].

До iсторичних аспектів української символіки слід віднести статті О. Сокирко [72, 108], В. Панченко [60, 108], Н. Ковтанюк [32, 128], О. Круковського [41], Ж. Денисюк [20], Я. Тинченка [77] та ін. Значний масив публікацій відноситься до періоду Визвольних змагань 1917 – 1920 рр. [27]. Питанням розвитку української фалеристики у цей період присвячують свої студії С. Пахолко [62], В. Манзуренко [46], О. Кучерук [42], А. Руккас [55]. Швидкий розвиток української фалеристики в першій половині ХХ ст. поставив багато запитань, на які дослідники ще й досі не дали відповіді.

Слід відзначити різнопланову активну наукову діяльність із дослідження української військової символіки Я. Тинченка. Основним його доробком у цій галузі є прекрасно iлюстрована та науково доконана монографія, присвячена арміям України періоду визвольних змагань 1917 – 1921 рр. [76]. Крім цього, він написав цілу низку статей з інших аспектів військової символіки [78].

У працях дослідників знайшли своє відображення матеріали, що стосуються символіки українських військових формувань періоду

Другої світової війни. Одним із найменш вивчених аспектів військової символіки є питання про уніформу та відзнаки військового формування Карпатської України – Карпатської Січі. І все ж деякі дослідження з цієї теми трапляються в українській iсторіографії [61].

Символіці Української Повстанської армії [43, 119] присвятили свої праці [1], а також низку статей [48] з iсторії символіки українських військових формувань періоду Другої світової війни С. Музичук та І. Марчук [49].

Також являють iнтерес відзнаки учасників українських військових формувань у складі вермахту в роки війни. Про це йдеться, зокрема, у статтях А. Бобкова [5, 8] та М. Царенка [81, 12]. З опублікованих матеріалів видно, що на відміну від Червоної армії, де українська символіка відсутня, за винятком ордена Богдана Хмельницького, символіка формувань українців в УПА та німецькій армії мала національний характер. Проте, ця тема ще недостатньо висвітлена в літературі.

Уперше питання нагородної спадщини України системно було досліджено колективом авторів: Д. Табачником (керівник авторського колективу), І. Безгіним, В. Бузало, М. Дмитрієнко, І. Курасом, В. Куценко, Л. Яковлевою [54]. Це перше наукове та системне дослідження з фалеристики в Україні, яке і сьогодні є підґрунтям та орієнтиром для дослідників iсторії. На основі цієї монографії було підготовлено видання з iсторії української фалеристики. Планувалося видати її двома книгами, однак видано лише одну [80].

В iншому виданні цінним та важливим є не тільки публікація самих нагород, а й подання документів з їхнього встановлення, статутів нагород та описів [11]. Система відзнак Президента України, як зазначають автори фотоальбому, вибудовувалася на вагомому iсторичному підґрунті, повертаючи до життя фалеристичні традиції українського народу.

Розвитку сучасної української фалеристики дослідники приділяють важливу увагу. Публікуються матеріали про впровадження державних нагород та відомчих заохочувальних відзнак [9]. До проблематики державної символіки звернулися знані науковці М. Дмитрієнко та Ю. Савчук [22, 104].

Грунтовне видання з української фалеристики було підготовлене О. Круковським та С. Пахолко [41]. В альбомі-каталозі опублікована колекція Львівського історичного музею зі 144 українських відзнак і нагород громадських, спортивних, просвітніх, релігійних товариств та організацій середини ХІХ – першої половини ХХ ст., відзнаки та нагороди Легіону Українських Січових Стрільців, Збройних сил Української Народної Республіки, Української Галицької Армії, українських військових формувань періоду Другої світової війни.

Автори стверджують, що це видання є першою спробою в українській історичній науці простежити процес становлення та розвитку української фалеристики. Цілий пласт відзнак та нагород повернено із забуття, опубліковано великий комплекс архівних документів, нагородних грамот, світлин, уведено чимало раніше невідомих фалеристичних пам'яток та імен.

Цікавим виданням з фалеристики є довідник-каталог С. Литвина [45]. У виданні на багатому матеріалі систематизовано та проілюстровано нагрудні кваліфікаційні знаки міністерств та відомств України. Подано історію їхнього створення, авторів та описи нагрудних знаків, документи, що їх встановлюють.

Важливим для розвитку теорії фалеристики є видання В. Кравцевича-Рожнецького за участі В. Панасенко про українські військові відзнаки першої половини ХХ ст. [39]. Книга побудована на глибокому знанні Володимиром Яковичем Кравцевичем-Рожнецьким проблеми розвитку нагород та історії питання. Саме цим вона цінна та виділяється поміж опублікованих видань.

Становлення та розвиток відзнак Президента України та державних нагород незалежної України, відомчої нагородної системи Міністерства оборони України, Державної прикордонної служби України, історія радянських військових нагород були у полі зору дослідника В. Лазаренка [44].

Визначною подією стала публікація комплексу військово-геральдичних знаків, емблем і прапорів [34, 122], який розробили О. Руденко як художній керівник, Д. Адаменко й В. Назарчук для Збройних сил України та інших військових формувань, передбачених законодавством України. Слід відзначити, що

ця публікація, поряд з публікацією О. Кохана [36, 14], є першою спробою узагальнити та надати певне уявлення про саму систему як таку, оскільки на цей час жодного уявлення про цілісність та системність символіки Збройних сил України та інших військових формувань не існувало.

У Збройних силах України була опрацьована власна система символіки [50]. У рамках формування цілісної системи військової символіки увага приділяється вивченню посадових символів [65]. Вручення штандартів Президентом України Міністру оборони України та начальнику Генерального штабу Збройних сил України започаткувало процес втілення в життя офіційної символіки української армії. Відомості про розвиток сучасного військового прапорництва надають дослідники В. Карпов [25, 110] та О. Скрябін [66, 154].

Значне місце у дослідженнях приділяється становленню та розвитку емблематики [8] у Збройних силах України. Серед наукових студій з цієї тематики виділяються роботи М. Слободянюка [70], М. Чмира [85], О. Муравйова [52], В. Карпова [28], М. Царенка [82] та ін. В основу символіки військових частин покладений принцип використання національних традицій тієї місцевості, де дислокована ця частина.

Являє собою науковий інтерес процес створення гербів у Збройних силах України. І хоча цей процес не набув значного розвитку, все ж він відображений у працях дослідників [69, 10].

Проблематика створення нагородної системи [51] в Збройних силах України, становлення символіки в інших військових формуваннях [37], упровадження знаків класної кваліфікації військовослужбовців була у полі наукового інтересу дослідників. Цікавим є погляд на розвиток сучасної військової символіки через призму процесу розроблення арматурі до одностроїв військовиків Збройних сил України [28, 124].

Проблемам української символіки присвятили свої дисертації М. Чмир, Є. Славутич, О. Демчучен, А. Кобзар, Т. Юрова. Зокрема, О. Демчучен [19] у своєму науковому дослідженні, присвяченому формуванню Армії Української Народної Республіки, наголошує на важливості символіки для війська, вихо-

вання його особового складу. Дослідник періоду Визвольних змагань 1917 – 1920 рр. М. Чмир [83] присвятив свою статтю безпосередньо символіці Збройних сил України цього періоду. У його роботі ґрунтовно проаналізовано історіографію проблеми та джерельну базу, досліджено національні традиції символіки Українських Січових Стрільців, втілення рис національної самобутності в символіці українізованих військових частин Російської армії, простежено розвиток символіки Збройних сил Української Народної Республіки, Української Держави, Західно-Української Народної Республіки.

У дисертаційному дослідженні Є. Славутича [67], присвяченому проблемі побутування військового костюма в Гетьманщині, доведено, що розвиток військового костюма відбувався самостійним, оригінальним шляхом цілком на базі нормативних актів та з ініціативи центральних і місцевих органів влади Української козацької держави. Це дослідження є першою та вдалою спробою у вітчизняній науці створити комплексну працю з уніформології – складової частини військової символіки.

Окрім вказаного дисертаційного дослідження, Є. Славутич також опрацював уніформологічний словник, в якому відображено оригінальну термінологію, пов'язану з костюмом українського війська доби Гетьманщини, що функціонувала на території Української козацької держави від середини XVII до кінця XVIII ст. [68].

Однострій українських військових формувань першої половини XX ст., особливо синтез національних мистецьких традицій та європейської практики, був предметом дисертаційного дослідження Т. Юрової [89]. Дослідження синтезу європейського та національного в українських одностроях згаданого періоду дозволяє стверджувати, що їхня більшість, зберігаючи українські риси як панівні, за своїм художнім змістом і функціональним призначенням відповідають провідним європейським зразкам.

Український учений В. Омельчук, досліджуючи питання повстанського руху на Правобережній Україні у другій половині XVIII ст., віднайшов документи та наводить

у своїй дисертаційній роботі дані про використання повстанськими загонами прапорів із власною символікою. Зокрема, йдеться також і про прапор Пилипа Орлика [58].

Військові символи є специфічними та дієвими засобами впливу на воїнів і сприяють виникненню ефективних форм виховання, дають потужний емоційний заряд [10]. Роль символів, традицій та військових ритуалів у процесі розгортання виховної роботи у Збройних силах України, а особливо військово-патріотичного виховання, дослідив А. Кобзар [31].

До монографічних праць із проблем української символіки слід додати праці авторів Д. Табачника та В. Карпова [27]. Вони вперше поєднали історичні аспекти побутування символіки та символіку Збройних сил та інших військових формувань України, що дало цілісне уявлення про систему державної та військової символіки та її витoki.

Монографія українського історика, спеціаліста у сфері фалеристики В. Вороніна розкриває процес виникнення та подальшого розвитку нагородної системи Радянської України в різні історичні періоди. На основі дослідження великої кількості архівних джерел, значна частина яких уперше введена до наукового обігу, нагородна система України розглядається як цілісна, така, що розвивалася в різних конкретно-історичних умовах на тлі політичних і соціально-економічних трансформацій держави та суспільства [12].

Кілька видань були присвячені вексилологічним проблемам [64]. До золотого фонду матеріалів з української вексилології належать статті Я. Ісаєвича, який заклав підвалини вивчення проблематики козацьких прапорів, та В. Іванова і Ю. Мищика [24]. До числа фундаментальних праць за цією тематикою також відноситься розвідка, що була опублікована у «Київській старовині» [23]. Тема становлення та розвитку прапорової традиції козацького війська була предметом багатьох дослідників [4]. Одностроям піхоти українських гетьманів XVII – XVIII ст. та козацьким хоругвам-прапорам присвятив свою роботу С. Шаменков [87]. Ґрунтовною, науково опрацьованою монографією з проблематики української територіальної геральдики є праця А. Гречило [17]. Питанню вексилології та ге-

ральдики, символіки територіальних громад та органів місцевого самоврядування приділило увагу Видавництво Верховної Ради України [79].

Цікавим для дослідника постає укладений В. Болговим та В. Чепаким довідник про символи та атрибути державності України [75]. У довіднику наведено 119 документів та 228 ілюстрацій.

Важлива роль у справі розбудови системи військової символіки, аналізу процесу її становлення, опрацювання, розробки та обговорення проектів символіки, а також її історичних аспектів належить періодичним фаховим виданням, до яких належать «Військово-історичний альманах» Національного військово-історичного музею України та друкований орган Українського геральдичного товариства – вісник «Знак». Професійні матеріали з військової символіки друкує часопис «Однострій», часопис громадської організації «Український інститут воєнної історії» – «Воєнна історія», довідково-інформаційний журнал «Нумізматика і фалеристика», а також журнал Міністерства оборони України «Військо України».

Опубліковані в цих періодичних фахових виданнях наукові матеріали стосовно військової символіки України роблять вагомий внесок в історіографію військової символіки держави, а вміщені у матеріалах численні малюнки, описи військових символів поповнюють джерельну базу вивчення вітчизняної військової емблематики, вексилології та фалеристики.

Значний вплив на посилення досліджень із військової символіки має діяльність Українського геральдичного товариства, а особливо проведення ним щорічних наукових конференцій, на яких розглядалися питання розвитку військової символіки. Такі конференції організував і епізодично проводив Центральний музей Збройних сил України.

Необхідно також відмітити дослідження, що проводяться в інших країнах і результати яких оприлюднюються на міжнародних наукових форумах, зокрема, під егідою Міжнародної ради музеїв зброї та військової історії (ICOMAM). Особливе значення має цей досвід для опрацювання методології досліджень і принципів розвитку військової символіки.

Джерельна база дослідження військової символіки України має деякі особливості. Основні джерела з історії розробки та впровадження української військової символіки Армії Української Народної Республіки, Війська Української Держави, Української Галицької армії періоду Визвольних змагань 1918 – 1921 рр. знаходяться у Центральному державному архіві вищих органів влади України.

Центральний державний історичний архів України зберігає матеріали козацького періоду, які опрацьовані багатьма науковцями та впроваджені до наукового обігу. Це дозволяє знайомитися з документами цієї тематики й використовувати їх із виданих праць та робити порівняння й аналіз опублікованих наукових версій щодо застосування символіки у загальноісторичному контексті.

У державному архіві Закарпатської обл. зберігаються документи з історії Карпатської Січі – військового формування Карпатської України і, зокрема, з історії опрацювання уніформи та встановлення її символіки. Уперше вони введені до наукового обігу дослідником О. Пагіря [59].

У Галузевому державному архіві Служби безпеки України в матеріалах про діяльність Української Повстанської Армії та руху опору (фонд 13) збереглися документи про нагородну систему. Завдяки ретельному пошуку науковців О. Іщука та Н. Ніколаєнко, серед матеріалів архіву вдалося розшукати проекти невідомих нагород УПА та листування командирів щодо виготовлення нагород.

Ученими та науковцями активно ведеться пошук оригінальних документів також і в зарубіжних архівах. Дослідник М. Ковальчук виявив значний масив документів з історії Армії УНР у військовому архіві Республіки Польща, Я. Тинченко опрацював документи періоду Визвольних змагань з архівів Російської Федерації, науковець Ю. Савчук дослідив та описав вексилологічну колекцію козацького періоду, що зберігається у фондах Військового музею Швеції.

Для історичної епохи IX – XVII ст. основними джерелами є літописи, хроніки та інші праці, в яких є згадки про використання військами символів і знаків. Про символіку княжої доби можна дізнатися з писемних і мистець-

ких творів: літописів [13], біографій («Життя Бориса і Гліба»), поетичних творів («Слово о полку Ігоревім»), мініатюр Радзивілівського (Кенігсберського) літопису XV ст., де зображено княже військо, й Лицьового ілюмінованого ізводу XVI ст. Серед джерел, які постали поза межами української території, слід виокремити хроніку О. Гваньїні [14], молдавські хроніки Мирона Костіна [6], Йона Некулчі [57] та ін.

Основу джерельної бази дослідження історії становлення та розвитку сучасної військової символіки становлять документи міністерств та відомств України. Документи з історії розробки символіки Збройних сил України зберігаються у Державному галузевому архіві Міністерства оборони України. Ці матеріали містять чимало цінної інформації про початковий період опрацювання символіки 1992 – 1995 рр. Зокрема, документи лабораторії з розробки військової форми одягу тилу Збройних сил України, накази та розпорядження Міністра оборони України, начальника Генерального штабу Збройних сил України.

У Галузевому державному архіві Служби безпеки України немає значного документального комплексу про історію встановлення відомчих заохочувальних відзнак, окрім наказу Голови служби від 9 січня 2008 р. № 4. У Галузевому державному архіві Державної прикордонної служби України інформація про історію та порядок встановлення відомчих заохочувальних відзнак у справах Голови служби відсутня. Документи про символіку внутрішніх військ МВС України та Національної гвардії України зберігаються в Центральному архіві Головного управління внутрішніх військ Міністерства внутрішніх справ України. Документи про символіку Міністерства надзвичайних ситуацій України знаходяться у департаменті організаційно-контрольної роботи зазначеного міністерства.

Доповнюють джерельну базу військової символіки України музейні збірки. У Королівському музеї армії та військової історії Бельгії (м. Брюссель) зберігається збірка символіки української армії доби Визвольних змагань 1917 – 1921 рр. Українська колекція налічує 109 предметів. З-поміж предметів уніформістики, це – польова форма молодшого

офіцера Січових стрільців, однострій кавалерійського сотника Української Галицької армії, парадна форма піхотинця Армії Української Народної Республіки. Є також низка відзнак української й австро-угорської армій, світлини українських вояків, дипломи, грошові банкноти Центральної Ради, печатки, мапа з позначення позицій української армії станом на грудень 1918 р.

Серед особистих речей визначних військових діячів тієї доби треба назвати козацьку булаву, яка належала полковникові Легіону Українських січових стрільців Василеві Вишиваному (В. Габсбургові), польову книжку генерал-хорунжого Армії УНР О. Осецького. Кілька експонатів пов'язані з Головним отаманом Армії УНР С. Петлюрою – це його світлини й посмертна маска. Відомості про цю колекцію подає на сторінках «Військово-історичного альманаху» головний зберігач фондів Національного військово-історичного музею України Ж. Денисюк [22]. Окрім цієї статті, таку інформацію можливо почерпнути зі статті П'єра Льерне «Армія незалежної України 1917 – 1921 років», опублікованої в часописі «Militaria Magazine».

І в українських музеях є чимало матеріалів з української військової символіки, зокрема, у Національному музеї історії України, Національному військово-історичному музеї України, Чернігівському обласному історичному музеї ім. В.В. Тарнавського, Львівському історичному, Волинському краєзнавчому та інших обласних музеях.

У Національному музеї історії України в Києві зберігається шість відзнак у вигляді монограми з двох літер «С», переплетених гілкою червоної калини члена Стрілецької Ради. Основний масив документів та оригінальних пам'яток з історії становлення символіки Збройних сил України та інших військових формувань зберігається в Національному військово-історичному музеї України. У музеї зібрана найповніша унікальна колекція наруканних знаків (речовий фонд), нагрудних знаків класної кваліфікації, відомчих заохочувальних відзнак та державних нагород (фонд нагород) від початку зародження процесу створення сучасної символіки та подальшого його розвитку. Тут зберігається частина мате-

ріалів лабораторії з розробки військової форми одягу Тилу Збройних сил України, яка не потрапила до Державного галузевого архіву Міністерства оборони України. Музей активно використовує ці матеріали у створенні тематичних виставок та експозицій, публікує їх у музейних періодичних виданнях.

До складу персональних колекцій військових діячів входять предмети уніформістики, фалеристики, вексилології. Колекція уніформ представлена в музеї формами одягу генералів армії В. Радецького, В. Шкідченка, О. Кузьмука, І. Свида, генерал-полковників К. Морозова, А. Лопати, В. Собкова, О. Лопатіна, О. Стеценка, адміралів М. Єжеля, І. Тенюха, В. Максимова, віце-адмірала Б. Кожина, В. Безкоровайного та ін. У колекції генерал-полковника К. Морозова представлено зразок кітеля першої української форми одягу.

Вексилологічна колекція представлена унікальними пам'ятками і зокрема найпершими прапорами видів Збройних сил України, що використовувалися ротою Почесної варті Міністерства оборони України у початковий період становлення українського війська, а також і, особливо, бойовим прапором 3-ої Залізної дивізії Армії Української Народної Республіки. Слід відзначити особистий штандарт генерала армії України О. Кузьмука, який виготовив О. Карелін-Романішин. Це найперший зразок посадового прапора в Україні.

Фалеристична колекція має у своєму складі предмети різних історичних періодів. Найбільше матеріалів стосується періоду становлення та розвитку незалежної держави Україна та її військової організації. Тут і нагрудні знаки класної кваліфікації Сухопутних військ, військ Повітряної оборони, Військово-морських сил, відомчі заохочувальні відзнаки військових формувань та державні нагороди України. У музеї зберігаються особисті нагороди останнього гетьмана України Павла Скоропадського, його Георгіївський хрест та орден Червоного орла, вручений йому 1918 р. Кайзером Німеччини Вільгельмом II.

Аналіз історіографії та джерельної бази показав, що в Україні накопичено значну кількість публікацій з військової символіки, яка дозволяє провести ґрунтовні дослідження проблем її розвитку, установити конкретні історичні факти побутування тих чи інших атрибутів символіки, встановити їхній причинно-наслідковий зв'язок і дати цілісне уявлення історії української військової символіки. Архівні документи, музейні збірки та артефакти, історичні та сучасні публікації й монографії загалом дають змогу відтворити процес становлення та розвитку військової символіки України. Можна стверджувати також про наявність достатніх основ для появи української наукової школи символіки.

Використані джерела

1. Армія безсмертних : збірка повстанських світлин. – Львів : Видавництво Мс, 2003. – 220 с.
2. Белов О. Український тризуб: історія дослідження та історичний реконструкт / О. Белов, Г. Шаповалов ; НАН України; Ін-т укр. археології та джерелознавства ім. М.С.Грушевського. – Запоріжжя : Дике Поле, 2008. – 264 с.; іл.
3. Битинський М. Українські військові прапори та корогви (історичний нарис) / М. Битинський // Український військовий журнал «Вісті». – Ч.109. – Березень, 1963. – С.13.
4. Благодір О. Українські клейноди / О. Благодір // Хроніка-2000. – С. 81.
5. Бобков А. Форма одягу, національні та рангові відзнаки Української допоміжної поліції на території рейхскомісаріату України в 1941-1944 роках / А. Бобков, М. Царенко // Знак. – №20. – Лютий, 2000. – С.8.
6. Бойко В. Козацькі сторінки Задунав'я : короткий історичний нарис / В. Бойко. – Львів : Вид-во «Новий час», 2002. – 98 с.
7. Бондаренко Г. Спеціальні (допоміжні) історичні дисципліни / Г. Бондаренко. – Луцьк : Ред.-вид. відд. Волин. ун-ту, 1997. – 222 с.
8. Будніков Б. Нарукавні знаки та емблеми військової частини 44882 / Б. Будніков // Знак. – №22. – Вересень, 2000. – С.12.
9. Бузало В. Орден Данила Галицького / В. Бузало // Військово-історичний альманах. – 2004. – Ч.1(8). – С.114.
10. Виховна робота у Збройних силах України : підруч. / А.О. Кобзар та ін. ; за заг. ред. Б.П. Андрусюка. – Чернівці : Місто, 2011. – 408 с.
11. Відзнаки Президента України: Ордени, медалі, нагородна зброя : фотоальбом / М. Білоблоцький та ін. – К. : Мистецтво, 1999. – 168 с.: іл.
12. Воронін В. Люди, держава, нагороди ... Нагородна система України XX–XXI століть: виникнення та розвиток в умовах політичних і соціально-економічних трансформацій держави і суспільства : монографія / В. Воронін. – Харків : Фоліо, 2013. – 320 с.

13. Галицко-Волынская летопись. Текст. Комментарий. Исследование / под ред. Н.Ф. Котляра. – СПб. : Алетейя, 2005. – 424 с.
14. Гваньїні О. Хроніка європейської Сарматії / О. Гваньїні ; упор. та пер. з пол. о. Юрія Мицика. – 2-е вид., доопрац. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 1006 с.
15. Гломозда К. Сучасні традиції у розвитку військової символіки / К. Гломозда // Актуальні проблеми розвитку символіки у Збройних силах та інших військових формуваннях України : матеріали науково-практичного семінару в Центральному музеї Збройних сил України 5 березня 2008 року. – К. : ЦМЗСУ. – 2008. – Вип. 1. – С. 81.
16. Городиський О. Про медалі й військові відзначення / О. Городиський // Український військовий журнал «Вісті». – Ч.121. – Весна, 1966. – С.45.
17. Гречило А. Українська територіальна геральдика / А. Гречило. – Львів : Інститут української археографії імені М.С. Грушевського НАН України, Українське геральдичне товариство, 2010. – 280 с.
18. Дашкевич Я. Синьо-жовті прапорці Галицької гвардії 1781-1793 років / Я. Дашкевич // Знак. – №4. – Листопад, 1993. – С. 3.
19. Демчучен О. Формування Збройних сил Української Народної Республіки доби Директорії : автореф. дис. ... канд. іст. наук / О. Демчучен. – К. : Національна академія оборони України, 2009.
20. Денисюк Ж. Бойовий прапор 3-ї Залізної стрілецької дивізії Армії УНР / Ж. Денисюк // Військова символіка держави: основні проблеми розвитку на сучасному етапі : науково-практична конференція 27 травня 2009 р. (м. Київ). – К. : ДП «Укроборонсервіс», ЦМЗСУ, 2009. – С. 56.
21. Денисюк Ж. Пам'ятки української військової історії в бельгійському музеї / Ж. Денисюк // Військово-історичний альманах. – 2006. – Ч.1(12). – С.160.
22. Дмитрієнко М. Великий Герб нашої держави / М. Дмитрієнко, Ю. Савчук // Військово-історичний альманах. – 2001. – Ч.1(2). – С. 104.
23. Заметка о казацких знаменах // Киевская старина. – 1890. – № 10. – С. 154.
24. Ісаєвич Я. Бойові прапори козацького війська / Я. Ісаєвич // Вісті : український військовий журнал. – Ч.113, березень. – 1964. – С. 24.
25. Карпов В. Бойовий прапор сучасної Української армії / В. Карпов // Військово-історичний альманах. – 2001. – Ч.1(2). – С. 110.
26. Карпов В. Однострої Української армії (1917 – 1920) / В. Карпов // Військово-історичний альманах. – 2000. – Ч.1. – С.110.
27. Карпов В. Українська військова символіка / В. Карпов, Д. Табачник. – К. : Либідь, 2004. – 196 с.; іл.
28. Карпов В. Розроблення арматури до одностроїв військовиків Збройних сил України / В. Карпов // Військово-історичний альманах. – 2005. – Ч.1(10). – С.124.
29. Карпов В. Становлення символіки Збройних сил України / В. Карпов // Воєнна історія. – № 2 (38), 2008. – С. 94-106.
30. Карпов В. Український військовий журнал «Вісті» – джерело з вивчення закордонної школи символіки національної армії / В. Карпов // Воєнна історія Галичини та Закарпаття : зб. матеріалів Всеукраїнської військово-історичної конференції. – К. : ДП «Укроборонсервіс», Національний військово-історичний музей України. – 2010. – С. 751.
31. Кобзар А. Становлення та розвиток структур виховної роботи у Збройних силах України : автореф. дис. ... канд. іст. наук / А. Кобзар. – К. : Національний університет оборони України імені Івана Черняхівського. – 2013. – 16 с.
32. Ковтанюк Н. Богданові речі / Н. Ковтанюк // Військово-історичний альманах. – 2002. – Ч.1(4). – С.128.
33. Колесник І. Роль і значення військової символіки у військово-патріотичному вихованні особового складу Збройних сил України / І. Колесник // Актуальні проблеми розвитку символіки у Збройних силах та інших військових формуваннях України : матеріали науково-практичного семінару в Центральному музеї Збройних сил України 5 березня 2008 року. – К. : ЦМЗСУ, 2008. – Вип. 1. – С. 23.
34. Комплекс військово-геральдичних знаків, емблем і прапорів // Військово-історичний альманах. – 2001. – Ч.1(2). – С. 122.
35. Кохан О. Комплексна розробка військової символіки / О. Кохан // Вісник Українського геральдичного товариства «Знак». – Ч. 9. – лютий. – 1995. – С. 14.
36. Кохан О. Комплексна розробка військової символіки / О. Кохан // Знак. – №9. – Лютий, 1995. – С. 14.
37. Кохан О. Прапори Прикордонних військ України / О. Кохан // Знак. – №19. – Серпень, 1999. – С. 1-2.
38. Кохан О. Українська термінологія з прапорництва / О. Кохан // Знак. – №5. – Лютий, 1994. – С. 6.
39. Кравцевич-Рожнецкий В. Украинские военные знаки отличия первой половины XX века / В. Кравцевич-Рожнецкий, В. Панасенко. – К. : ООО «НПФ «Tanais», 2009. – 336 с.: ил.
40. Круковський О. Документи до історії символіки козацьких полків на Слобідській Україні в 1918 – 1919 років / О. Круковський // Нумізматики і Фалеристика. – 2009. – Ч.2. – С.29.
41. Круковський О. Українська фалеристика (із фондів Львівського історичного музею) / О. Круковський, С. Пахолко. – Львів : Апріорі. 2011. – 120 с.: іл.

42. Кучерук О. Маловідомі документи з історії відзнаки УНР Хрест Симона Петлюри // Військово-історичний альманах. – 2003. – Ч.1(6). – С. 124.
43. Кучерук О. Нагороди УПА: проект Ніла Хасевича. Пояснення до проектів орденів, медалей і відзнак / О. Кучерук // Військово-історичний альманах. – 2002. – Ч.1(4). – С. 119.
44. Лазаренко В. Знак «Доблесть і честь». Становлення та розвиток відомчої нагородної системи Міністерства оборони України / В. Лазаренко // Нумізматика і Фалеристика. – 2012. – Ч. 1. – С. 14.
45. Литвин С. Нагрудні кваліфікаційні знаки України : довідник-каталог / С. Литвин. – Полтава : ТОВ «АСМІ», 2010. – 344 с., іл.
46. Манзуренко В. Загадка української фалеристики: невідомі українські відзнаки / В. Манзуренко // Військово-історичний альманах. – 2004. – Ч.2(9). – С. 130.
47. Мищик Ю. З історії прапора Українських Січових Стрільців / Ю. Мищик // Знак. – №27. – Вересень, 2002. – С. 9.
48. Музичук С. Українські військові нарукавні емблеми під час Другої світової війни 1939 – 1945 років / С. Музичук // Вісник Українського геральдичного товариства «Знак» ч. 33, жовтень 2004. – С. 9.
49. Музичук С. Українська Повстанча Армія. (Бібліотека журналу «Однострій». Серія «Українські військові формування ХХ століття. Організація, уніформа, символіка» / С. Музичук, І. Марчук. – Рівне. – 56 с., кол. іл.
50. Муравйов О. Нова символіка українського війська (Розробка Воєнно-геральдичної служби ГШ ЗСУ) / О. Муравйов // Військово-історичний альманах. – 2001. – Ч.2(3). – С. 110.
51. Муравйов О. Почесні нагрудні знаки начальника Генерального Штабу – Головнокомандувача Збройних сил України / О. Муравйов // Знак. – №41. – Квітень, 2007. – С. 10-11.
52. Муравйов О. Символіка Об'єднаного оперативного командування Збройних сил України / О. Муравйов // Знак. – №41. – Квітень, 2007. – С. 1.
53. Муравйов О. Сучасний стан і перспективи розвитку символіки Збройних сил України / О. Муравйов // Актуальні проблеми розвитку символіки у Збройних силах та інших військових формуваннях України : матеріали науково-практичного семінару в Центральному музеї Збройних сил України 5 березня 2008 року. – К., ЦМЗСУ. – 2008. – Вип. 1. – С. 25.
54. Нагороди України: історія, факти, документи: У 3-х т. / Д. Табачник та ін. – К. : «Українознавство», фірма «ARC-Ukraine», 1996. – Т.1 – 288 с.; – Т.2 – 344 с.; – Т.3 – 424 с.
55. Невідомий проект ордена Залізного Хреста св. Андрія / вступне слово, публікація документа і примітки Андрія Руккаса // Військово-історичний альманах. – 2008. – Ч.1(16). – С.155.
56. Непота І. Українська військова символіка початку ХХ століття / І. Непота, В. Панасенко ; за заг. ред. В.В. Карпова // Воєнна історія Галичини та Закарпаття : зб. матеріалів Всеукраїнської військово-історичної конференції. – К., ДП «Укроборонсервіс», Національний військово-історичний музей України. – 2010. – С. 188.
57. Новосівський І. Деякі українські проблеми в світлі молдавської хроніки Йона Некульчі / І. Новосівський // Збірник на пошану професора д-ра О. Оглоблина. – Нью-Йорк : УВАН у США, 1977. – С. 341.
58. Омельчук В. Народне повстання 1734 – 1738 років на Правобережній Україні та його місце у суспільно-політичному житті і міжнародних відносинах : дис. ... канд. іст. наук / В. Омельчук. – К. : Київський національний університет імені Т.Г. Шевченка. – 2003. – 213 с.
59. Пагіря О. Карпатська Січ: військове формування Карпатської України / О. Пагіря. – К. : Темпора, 2010. – 152 с.: іл.
60. Панченко В. Козацьке прапорництво XVII-XVIII століть / В. Панченко // Військово-історичний альманах. – 2008. – Ч.2 (17). – С. 108.
61. Пастернак О. Пояснення тризуба, герба Великого Київського Князя Володимира Святого / О. Пастернак. – Ужгород : видання «Учительської громади», 1934. – С. 5.
62. Пахолко С. Котильйон – оберіг українських вояків (1916 – 1950-і рр.) / С. Пахолко, О. Мартин // Військово-історичний альманах. – 2006. – Ч.2(13). – С.155.
63. Руденко О. Створення цілісної Концепції щодо подальшого розвитку символіки Збройних сил та інших військових формувань України – нагальна потреба сучасного історичного періоду їх життєдіяльності / О. Руденко // Актуальні проблеми розвитку символіки у Збройних силах та інших військових формуваннях України : матеріали науково-практичного семінару в Центральному музеї Збройних сил України 5 березня 2008 року. – К. : ЦМЗСУ. – 2008. – Вип. 1. – С. 86.
64. Савчук Ю. Одиссея козацьких прапорів / Ю. Савчук. – Стокгольм : Військовий музей Швеції. – 143 с.
65. Символи Президента України // Знак. – №23. – Травень, 2001. – С.1.
66. Скрябін О. Перехідні вимпели Міністра оборони України / О. Скрябін // Військово-історичний альманах. – 2006. – Ч.1(12). – С. 154.
67. Славутич Є. Військовий костюм в Гетьманщині: історико-уніформологічне дослідження : автореф. дис. ... канд. іст. наук / Є. Славутич. – К. : Національна академія наук України. Інститут історії України. – 2008. – 16 с.
68. Славутич Є. Військовий костюм в Українській козацькій державі : уніформологічний словник / Інститут історії України НАН України. – К., 2012. – 171 с.

69. Слободянюк М. Герб бази пунктів управління Західного оперативного командування / М. Слободянюк // Знак. – №24. – Жовтень, 2001. – С. 10.
70. Слободянюк М. Емблематика 93-ї механізованої дивізії / М. Слободянюк // Знак. – №14. – Грудень, 1997. – С. 10.
71. Слободянюк М. Основні проблеми військової символіки Збройних сил України на сучасному етапі / М. Слободянюк // Актуальні проблеми розвитку символіки у Збройних силах та інших військових формуваннях України : матеріали науково-практичного семінару в Центральному музеї Збройних сил України 5 березня 2008 року. – К. : ЦМЗСУ. – 2008. – Вип. 1. – С. 35.
72. Сокирко О. Наймане військо лівобережних гетьманів кінця XVII-XVIII століть : «барва», прапори, зброя / О. Сокирко // Військово-історичний альманах. – 2002. – Ч.2(5). – С.108.
73. Сокольський О. Печаті в княжій Україні-Русі / О. Сокольський // Вісті Комбатанта. – Ч. 4, 1976. – С. 19.
74. Стафійчук В. Роль Генеральної військової канцелярії у забезпеченні прапорами полків, сотень і окремих військових частин Гетьманщини / В. Стафійчук // Знак. – №13. – Серпень 1997. – С. 6-7.
75. Сучасні символи та атрибути державності України : довідник. Т. 1. Книга перша. Символи державного суверенітету та атрибути державності України: довідково-енциклопедичне видання / уклад.: В.В. Болгов, І.В. Болгов, В.П. Чепак. – К. : Український видавничий консорціум; Українська академія геральдики, товарного знаку та логотипу; Українське наукове товариство краєзнавства, геральдики та фалеристики, 2008. – 176 с.
76. Тинченко Я. Армии Украины 1917 – 1920 годов / Я Тинченко. – М. : ООО «Восточный горизонт», 2002. – 136 с.
77. Тинченко Я. Червоні кокарди армії УНР / Я. Тинченко // Вісник Українського геральдичного товариства «Знак» Ч. 5. – Лютий, 1994. – С.4.
78. Трембіцький В. Проблема хреста в сучасному державному гербі України / В. Трембіцький // Вісті Комбатанта. – Ч. 1, 1986. – С.27.
79. Україна: герби та прапори. – К. : Парламентське вид-во, 2010. – 456 с.
80. Українська фалеристика: З історії нагородної спадщини: У 2-х кн. / Д. Табачник та ін. – Кн.1 – К. : Либідь, 2004. – 480 с.
81. Царенко М. Відзнаки на уніформі українських підрозділів у складі вермахту / М. Царенко // Знак. – №13. – Серпень, 1997. – С.12.
82. Царенко М. Емблеми частин та з'єднань Військово-Повітряних сил України / М. Царенко // Знак. – №19. – Серпень, 1999. – С. 8-9.
83. Чмир М. Символіка Червоної Української Галицької армії / М. Чмир // Однострій : український військово-історичний журнал. – № 9. – 2009. – С.12.
84. Чмир М. Ідея Гетьманської держави у символіці та емблематиці Української армії 1918 року / М. Чмир // Знак. – № 27. – Вересень, 2002. – С. 10-11.
85. Чмир М. Нова емблематика родів військ та служб / М. Чмир // Знак. – №42. – Вересень, 2007. – С. 7.
86. Чмир М. Символіка Збройних сил України. 1917 – 1920 років : автореф. дис. ... канд. істор. наук / М. Чмир. – К. : Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – 2006. – 16 с.
87. Шаменков С. Піхота українських гетьманів XVII – XVIII століть / С. Шаменков. – К. : Темпора, 2010. – 146 с.; іл.
88. Шанковський Л. Бойовий орел Української кінноти / Л. Шанковський // Вісті : український військовий журнал. – Ч.119. – Листопад, 1965. – С.100.
89. Юрова Т. Однострій українських військових формувань першої половини ХХ ст.: синтез національних мистецьких традицій та європейської практики : автореф. дис. ... канд. мистецтвознавства / Т. Юрова. – Львів : Львівська національна академія мистецтв. – 2013. – 20 с.
90. Якимович Б. У глибину віків // Пастернак О. Пояснення тризуба, герба Великого Київського князя Володимира Святого / вступ. слово Б.З. Якимовича ; худож. оформл. О.В. Ковалю. – К. : Веселка, 1991. – С. 5.